

De geografische spreiding van D66-kiezers: Een zoektocht van Kerkrade tot Bergen

Door Ron de Jong & Henk van der Kolk

De steun voor D66 is niet in alle gemeenten hetzelfde, zelfs niet als we rekening houden met de grote electorale hoogtes en diepe dalen waardoor D66 de afgelopen decennia is gegaan. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 bijvoorbeeld was de steun voor D66 het grootst in de toenmalige gemeente Eijgelshoven in Limburg. In het dorpje, dat sinds 1982 deel uitmaakt van de gemeente Kerkrade, gingen in dat jaar maar liefst 616 van de 2.456 geldig uitgebrachte stemmen (25 procent) naar D66.

Pas bij de verkiezingen van 2021 sneuvelde dit record toen in de gemeente Utrecht 26 procent van de kiezers op D66 stemde. In Kerkrade was de steun voor D66 inmiddels afgebrokkeld en kwam de partij niet meer uit boven de 7 procent, ver onder het landelijk gemiddelde. Wellicht had de grote steun in Eijgelshoven in 1971 te maken met de gemeentelijke herindelingsdiscussie die in die jaren speelde. De Katholieke Volkspartij (KVP), de dominante partij in die contreien, had zich voor herindeling uitgesproken en een groot deel van de bevolking was tegen. Bovendien stond een inwoner van Eijgelshoven en lid van de Provinciale Staten, E.J. van Litsenburg, op de kandidatenlijst van D66 en kreeg hij een opmerkelijk aantal voorkeurstemmen. Dergelijke persoonlijke factoren en lokale omstandigheden zijn niet uniek: ook in 2017 speelden ze een rol bij een uitzonderlijke uitslag. In dat jaar haalde D66 in de Limburgse plattelandsgemeente Leudal een opmerkelijk percentage van 17 procent, terwijl het landelijke percentage enkele procentpunten lager lag. De goede uitslag kan waarschijnlijk toegeschreven worden aan de in Leudal woonachtige kandidaat Rens Ramaekers, waardoor in Leudal kiezers op D66 hebben gestemd die dat anders niet zouden hebben gedaan.

Naast dergelijke specifieke lokale factoren spelen meer algemene factoren als opleidingsniveau of inkomen een rol bij de verdeling van kiezers over de verschillende gemeenten. Het relatieve gewicht van die algemene factoren is niet constant, maar verandert in de loop van de tijd. In dit hoofdstuk bespreken we een aantal van deze algemene factoren. Voordat we daarmee beginnen, geven we eerst een globale indruk van de geografische spreiding van de D66-stem door de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 en 2021 te vergelijken. Op die manier kunnen enkele veranderingen en constanten worden beschreven. De vraag die we daarna beantwoorden, is of het patroon van 1967 wellicht valt terug te voeren op de Vrijzinnig-Democratische Bond, die regelmatig als de ideologische voorloper van D66

wordt gezien [zie ook het hoofdstuk ‘Oude vormen en oude woorden: Een politieke voorgeschiedenis van D66’ van Brummer in deze bundel]. Daarna bekijken we in hoeverre de geografische spreiding van de D66-stem stabiel was of dat het geografische beeld per verkiezing sterk verschilde. We eindigen met het bespreken van de algemene factoren opleiding, leeftijd en religie.

Het vergelijken van verkiezingsuitslagen door de tijd heen op het niveau van gemeenten is niet eenvoudig. Gemeenten in Nederland zijn tussen 1967 en 2021 veelvuldig heringedeeld. In 1967 waren er 942 gemeenten en in 2021 was dat aantal teruggelopen tot 352. Om uitslagen te kunnen vergelijken moeten ze telkens omgerekend worden naar een andere gemeentelijke indeling. Verder ontbreken soms oude gegevens over de samenstelling van gemeenten. Het opleidingsniveau per gemeente is bijvoorbeeld niet voor alle jaren bekend. Toch geven de gemaakte vergelijkingen en analyses een helder beeld van de veranderende geografische spreiding van D66 stemmers.

De geografische spreiding van de D66-stem in 1967 en in 2021

Maar laten we beginnen bij het begin. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 maakte D66 een voor die tijd spectaculaire entree met 4,5 procent van de geldige stemmen. Kaart 1 laat de spreiding van de stemmen in dat jaar zien. Relatief sterk was D66 vooral in Noord-Holland, maar ook in Zuid-Holland en Noord-Brabant (rond Eindhoven bijvoorbeeld). Daarnaast valt de sterke positie op van de meeste universiteitsgemeenten. In de drie noordelijke provincies, Overijssel en het oosten van Gelderland was de partij in 1967 relatief minder aanwezig. Hetzelfde geldt voor Zeeland en het rivierengebied in midden-Nederland.

Kaart 1: Steun voor D66 in 1967

In 2021 haalde D66 15,0 procent van de stemmen. Het patroon was in dat jaar op een aantal punten veranderd. Op kaart 2 zijn de resultaten per gemeente voor dat jaar weergegeven.

Kaart 2: Steun voor D66 in 2021

Allereerst valt wederom de steun in de grote steden op. Het gaat daarbij niet alleen om Amsterdam of Utrecht, maar ook om een stad als Groningen. Het lijkt er wel op dat die steun in 2021 uitgesprokener is. Zo springt Groningen er in 2021 wel, maar in 1967 nog niet

bovenuit. In 2021 bleek welke consequenties die relatief grote steun in een stad als Amsterdam kan hebben. Pas toen vrijwel alle stemmen waren geteld kwam de uitslag van Amsterdam binnen. En daardoor schoof een restzetel van de VVD (die in de hoofdstad juist relatief weinig steun heeft) naar D66. De beide kaarten tonen duidelijk waar D66 noch in 1967 noch in 2021 voet aan de grond kreeg. Dat zijn voornamelijk gemeenten in de Biblebelt, de strook die loopt van de Zeeuwse eilanden over het rivierengebied naar de Veluwe en eindigt in de kop van Overijssel. Het zijn gemeenten als Reimerswaal in Zeeland (in 2021 4 procent), Hardinxveld-Giessendam in Zuid-Holland (5 procent) en Zwartewaterland in Overijssel (5 procent). Urk (Flevoland) sluit met 0,5 procent met afstand de rij.

Een eerste vergelijking tussen 1967 en 2021 laat constanten in de geografische aanhang van D66 zien (grote steden en de Biblebelt), maar ook verschuivingen. Alvorens daarop nader in te gaan, bekijken we eerst of het geografische patroon van 1967 te herleiden valt op de partij waarmee D66 een historische verwantschap voelt, namelijk de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB).

Lijkt het geografische patroon van de VDB in 1937 op dat van D66 in 1967?

Hoewel D66 in de beginjaren van zijn bestaan te boek stond als een niet-ideologische, programmatische partij, keerde met regelmaat de discussie terug over de vraag of de partij als voortzetting gezien kon worden van de vooroorlogse VDB. In het verkiezingsprogramma 1981-1985 werd voor het eerst gesteld dat D66 zijn wortels had in de vrijzinnig-democratische traditie. In 1998 werd het pleit beslecht nadat het partijcongres een motie had aangenomen waardoor de ondertitel ‘sociaal-liberaal’ aan de naam werd toegevoegd [Zie het hoofdstuk ‘Typisch D66: Een partij op zoek naar ideologisch houvast’ van Hansma en Lucardi in deze bundel]. Ook in de wetenschappelijke literatuur over de VDB en D66 wordt het verband tussen beide partijen gelegd. Zo wees Meine Henk Klijnsma in zijn geschiedenis van de VDB op de inhoudelijke overeenkomsten en op het feit dat veel D66-prominenten die verwantschap ook constateerden.¹ Menno van der Land stelde in zijn geschiedenis van D66 dat de partij de rol vervulde die de VDB voorheen speelde. Hij schetste een meer dan honderd

¹ Meine Henk Klijnsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2007), 692-693; Meine Henk Klijnsma, ‘D66 als vrijzinnig democratische partij’, *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Amsterdam 2016), 251-257. Oorspronkelijk uitgegeven in 1991.

jaar oude vrijzinnig-democratische traditie die alleen in de periode 1946-1966 geen partijpolitieke vertaling heeft gekend.²

De vraag naar de inhoudelijke verwantschap van D66 met de VDB behandelen wij niet, maar we bekijken wel of de geografische spreiding van de D66-stemmen in 1967 gelijkenis vertoont met die van de VDB uit 1937, de laatste Tweede Kamerverkiezing waaraan de vrijzinnig-democraten deelnamen voordat ze in 1946 opgingen in de Partij van de Arbeid. Tussen beide jaren gaapt een kloof van dertig jaar. Veel oudere VDB-kiezers waren in 1967 inmiddels overleden, maar er was ook een groep van jongere VDB-stemmers uit 1937 die dertig jaar later weer de gang naar het stemlokaal zou maken. Herkenden zij D66 als de opvolger van de VDB? En, zo ja, hadden ze ook de behoefte om weer naar de vrijzinnig-democratische traditie terug te keren? En kan dat dan wellicht een deel van de patronen in 1967 verklaren?

Figuur 1: Het verband tussen de stemmen op de VDB 1937 en D66 1967 in de gemeentelijke indeling 1967

Figuur 1 laat in de gemeentelijke indeling van 1967 voor elke gemeente op de x-as het percentage VDB-stemmen zien in 1937 en op de y-as het percentage D66-stemmen dertig jaar later. Het is duidelijk dat elk verband tussen beide partijen ontbreekt. Tussen het electoraat van de VDB en dat van D66 bestaat hoegenaamd geen geografische continuïteit. In de gemeenten waar de VDB in 1937 meer dan 30 procent van de stemmen had behaald, kwam D66 vaak niet eens aan het landelijk gemiddelde. Nu is het natuurlijk mogelijk dat in de tussenliggende jaren de nog levende VDB-kiezers in groten getale verhuisd zijn, maar heel waarschijnlijk is dat niet. Zo zien we in de grafiek plattelandsgemeenten als Wijdenes, Oterleek en Warder waar de VDB 35 procent of meer van de stemmen haalde en waar de vrijzinnig-democratische kiezers vooral uit vrijzinnig-protestantse boeren bestonden.³ Het is niet aannemelijk dat deze en masse vertrokken zijn na 1937.

Een opmerkelijk verschil tussen VDB en D66 is dat eerstgenoemde partij veel meer spreiding in stemmen kende. De grafiek toont duidelijk dat er veel gemeenten waren waar de VDB geen of nog geen procent van de geldige stemmen behaalde, terwijl er ook flink wat gemeenten waren met 10 procent of meer. Bij D66 was het juist omgekeerd. Slechts één

² Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 411-413.

³ Klijnsma, *Om de democratie*, 723-724.

gemeente met een uitslag boven de 10 procent en nauwelijks gemeenten met heel weinig stemmen.

Dat de VDB zo'n grote spreiding kende, is begrijpelijk wanneer we naar de typische vrijzinnig-democratische kiezer kijken. Dat waren vrijzinnig-protestanten die vooral woonachtig waren in Noord-Holland en de drie noordelijke provincies. In katholieke streken had de VDB nauwelijks aanhang. De meer gelijkmatige spreiding van D66 lijkt er dan op te wijzen dat de partij geografisch uit alle hoeken en gaten stemmen trok en ogenschijnlijk minder aan bepaalde bevolkingsgroepen was gebonden. Wel was er een duidelijk zwaartepunt in de Randstad en in en rond de grote steden in Noord-Brabant. Daar was de geografische aanhang van D66 min of meer de geografische tegenhanger van die andere protestpartij; de Boerenpartij. De partij van Hendrik Koekoek haalde in 1967 vooral goede resultaten buiten de Randstad.⁴

Kaart 1 roept ook de vraag op of D66 wellicht een partij was die in 1967 vooral goede resultaten boekte onder ontzilde katholieke kiezers. De kaart geeft daar wel aanleiding toe. In de meeste gemeenten waar D66 goede resultaten boekte, woonden relatief veel katholieken. Hiertoe behoren onder andere Haarlem en omstreken, de kuststrook van Beverwijk tot Bergen en Het Gooi. Daartegenover staan echter streken als West-Friesland (in Noord-Holland), de Liemers (Gelderland) en Twente waar de D66-resultaten onder het gemiddelde lagen. Verder loopt het beeld in Noord-Brabant en Limburg ook sterk uiteen. Natuurlijk zaten er onder de D66-kiezers ontzilde katholieken, maar dat bevestigt nog niet de stelling dat D66 een partij van vooral ontzilde katholieken was.

Globale stabiliteit van de aanhang van D66 tussen 1967 en 2021

Terug naar de globale vergelijking van de D66-stemmen van 1967 en 2021. We constateerden dat er op het eerste gezicht veel continuïteit lijkt te zijn tussen beide jaren, maar dat er zich ook veranderingen voordeden. Deze indruk is natuurlijk weinig precies. Bovendien gaat de vergelijking eraan voorbij dat in de tussenliggende jaren heel andere patronen kunnen zijn opgetreden. Om alle Tweede Kamerverkiezingen preciezer met elkaar te kunnen vergelijken, hebben we alle uitslagen vanaf 1967 naar de gemeentelijke indeling van 2021 omgerekend. Vervolgens hebben we voor elke verkiezing de correlatie berekend met alle andere verkiezingen. Het aantal gemeenten is het aantal in 2021, hoewel dat door wat vreemde

⁴ Ron de Jong, Henk van der Kolk en Gerrit Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), 106-107.

herindelingen soms een beetje lager ligt. De uitkomsten zijn weergegeven in Figuur 2. Nemen we 1982, dan is in de rij van dat jaar te zien hoe sterk de correlatie van de gemeentelijke uitslagen is met de gemeentelijke uitslagen van de verkiezingen die daarna volgden. In de bolletjes staat de correlatiecoëfficiënt vermeld. Hoe dichter die waarde 1 nadert, hoe sterker het verband. Hoe dichter de waarde 0 nadert, des te meer elk verband ontbreekt tussen de betreffende jaren.

Figuur 2: Samenhang in de steun voor D66 door de tijd heen, omgerekend naar de 352 gemeenten in 2021

Figuur 2 toont een grote stabiliteit in de tijd, ongeacht de omvang van de steun voor die partij. Gemeenten die relatief hoog scoren in het ene jaar, doen dat veelal ook in andere jaren. Daarbij zijn er ook verschillen. Zo is te zien dat het verband van de uitslagen van 1971 en 1972 met de verkiezingen na 2003 zwakker is dan bij andere verkiezingsjaren, zelfs lager dan de verkiezingen van 1967. Opmerkelijk is verder dat vanaf 1998 sterke verbanden zijn ontstaan. De verbanden van elk verkiezingsjaar vanaf 1998 met daaropvolgende verkiezingen zijn duidelijk veel sterker dan bij de verkiezingen voor 1998. Op die verkiezingen van begin jaren zeventig komen we later in dit hoofdstuk nog terug. In Figuur 3 illustreren we Figuur 2 aan de hand van de vergelijking tussen 1967 en 2021. In Figuur 2 hebben we laten zien dat de correlatie tussen de steun voor D66 in 1967 en 2021 0,69 is op een schaal die loopt van -1 tot 1. In Figuur 3 staat dat verband weergegeven in een strooidiagram. In beide figuren is de indeling van gemeenten in 2021 gebruikt. De steun voor D66 verschilde enorm tussen beide jaren (4 procent in 1967 tegen 15 procent in 2021), maar gemeenten waar D66 in 1967 relatief goede of slechte uitslagen haalden, leverden ook in 2021 vaak relatief veel of weinig stemmen op.

Figuur 3: Samenhang in de steun voor D66 in 1967 en in 2021, omgerekend naar de 352 gemeenten in 2021

Gemeenten met een (in)stabile D66-stem tussen 1967 en 2021

Om gemeenten te identificeren die een grote mate van stabiliteit te zien geven en gemeenten waar de aanhang van D66 juist sterk wisselde, hebben we de omgerekende uitslagen op twee manieren geanalyseerd. Eerst met de vraag of er gemeenten zijn waar de steun voor D66 in

absoluut opzicht stabiel was. Dat was eigenlijk alleen het geval in Urk, waar sinds 1967 vrijwel niemand op D66 heeft gestemd. In de gemeente Bunschoten is de aanhang van D66 ook vrij stabiel, omdat deze daar sinds 1967 nooit boven de 5 procent uitkwam. In andere gemeenten fluctueert de aanhang van D66 meer, maar het zijn onder meer de eerdergenoemde gemeenten in de Biblebelt waar die schommelingen het kleinst zijn, omdat D66 daar ook zeer laag scoort in de jaren dat het landelijk goed gaat met de partij.

Een tweede manier om na te gaan in hoeverre gemeenten afwijken is door rekening te houden met de wisselende omvang van de partij en te kijken of een bepaalde gemeente sterk afwijkt van het landelijke patroon.⁵ Zo gezien komt in de eerste plaats Nieuwkoop (dat in 2007 met Ter Aar en Liemeer is samengevoegd) naar voren dat in alle jaren uitzonderlijk gemiddeld scoort: bij landelijk dalende steun voor D66 zakt ook de steun in Nieuwkoop, bij landelijke pieken stemmen ook meer mensen in Nieuwkoop op D66. Ook in gemeenten als Súdwest Fryslân en West Betuwe is de aanhang voor D66 in relatief opzicht stabiel.⁶ Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de samenstelling van deze gemeenten in de afgelopen decennia in allerlei opzichten sterk lijkt op de samenstelling van Nederland als geheel, waardoor veranderingen die we landelijk zien, zich ook op plaatselijk niveau voordoen.

Deze stabiliteit door de tijd, die al bleek uit de relatief sterke correlaties in Figuur 2 en 3, mag niet verhullen dat in sommige gemeenten de uitslag voor D66 wel degelijk sterk veranderde, hetzij trendmatig (gestage *relatieve* daling of stijging), hetzij omdat ze een uitschieter kenden.⁷ Tijdelijke uitschieters duiden waarschijnlijk eerder op specifieke lokale omstandigheden, zoals we in de inleiding al beschreven. De grootste uitschieters zijn weergegeven in Figuur 4a.

Figuur 4a: Grootste veranderingen in de relatieve steun voor D66, de uitschieters

In Figuur 4a staan de vier gemeenten met sterke afwijkingen. In het geval van Kerkrade zagen we eerder dat veel stemmen in 1971 toe te schrijven waren aan de populariteit van een lokale kandidaat. Hetzelfde geldt voor Gennep in 1982 waar het D66-raadslid Paul Wessels veel

⁵ Technisch: de uitslag is eerst per jaar gestandaardiseerd (het gemiddelde is op 0 te zetten en de gemiddelde afwijking van dat gemiddelde is op 1 of -1 gezet). Daarna is bekeken welke gemeenten tussen 1967 en 2021 een opvallend grote of juist geen verandering in die standaardafwijking te zien gaven.

⁶ We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 0,65 standaarddeviatie bedroeg.

⁷ We hebben hier als grenswaarde gemeenten genomen waarvan de maximale afstand tussen de minimale en maximale standaardafwijking in de steun voor D66 3,5 standaarddeviatie bedroeg. Daarna hebben we gekeken bij welke van deze gemeenten een duidelijk patroon te zien was dat geduid kan worden als een gestage verandering in de tijd en bij welke gemeenten er meer een tijdelijke opleving (of juist daling) te zien was.

voorkeurstemmen kreeg.⁸ Opvallend is dat een aantal afwijkingen vooral in 1971 en 1972 optrad, alsof in dat jaar de aanhang van D66 tijdelijk een iets andere samenstelling had. We constateerden dat ook al bij Figuur 2.

In Figuur 4b staan de gemeenten waar niet zozeer sprake is van een tijdelijk uitschieter, als wel van een gestage, maar substantiële verandering: drie universiteitssteden (in voor D66 positieve zin) en Purmerend (van bovengemiddeld naar gemiddeld) en Nissewaard (van bovengemiddeld naar daaronder). Die laatste twee zijn gemeenten waarvan de omvang en samenstelling van de bevolking zeer sterk zijn veranderd in de afgelopen vijftig jaar.

Figuur 4b: Grootste veranderingen in de relatieve steun voor D66: De trends

Onze rondgang door het geografisch-electorale verleden van D66 heeft tot nu toe opgeleverd dat er veel geografische stabiliteit bestaat met enkele opvallende stijgende trends in Utrecht, Wageningen en Amsterdam en enkele incidentele uitschieters veroorzaakt door lokale factoren. Hoe valt dit te duiden? Op grond van het feit dat drie genoemd trendmatige stijgers alle universiteitssteden zijn, ligt het voor de hand eerst naar de factor opleiding te kijken.

In welke mate verklaart opleiding het geografische patroon van D66-kiezers?

Uit kiezersonderzoek weten we dat opleiding een belangrijke rol speelt bij het stemmen op D66. Uit recente kiezersonderzoeken blijkt bijvoorbeeld dat ongeveer 65 procent van de D66-kiezers hoogopgeleid is, terwijl dat bij kiezers van andere partijen ongeveer 40 procent bedraagt.⁹ Dit verklaart waarom D66 in 2021 goed scoorde in universiteitsgemeenten als Groningen, Nijmegen en Leiden (in alle drie scoort D66 23 procent). De gemeente met het hoogste percentage heeft ook een universiteit binnen de grenzen, namelijk Utrecht met 26 procent. Tot de twintig gemeenten waar D66 in 2021 het beste scoorde, behoorden liefst zeven gemeenten met een universiteit.

Het verband tussen opleiding en steun voor D66 hebben we verder onderzocht door te kijken naar het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 2013 en het stemmenpercentage op D66 in 2017. Dat verband staat in Figuur 5. Zoals verwacht is er een

⁸ Doordat we geen beschikking hebben over processen-verbaal van afzonderlijke gemeenten was het niet mogelijk de relatief hoge resultaten in 1972 en in Simpelveld te verklaren.

⁹ Matthijs Rooduijn, *Plaatjes van de electoraatjes: D66*, zie: <https://stukroodvlees.nl/plaatjes-van-de-electoraatjes-d66/> (geraadpleegd mei 2021).

sterk verband tussen beide variabelen en ook zijn er nauwelijks extremen. De correlatie tussen beide variabelen is met 0,85 uitzonderlijk hoog te noemen.

Figuur 5: Het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 2013 en steun voor D66 in 2017

Bestond dat verband ook bij de start van D66? Die vraag bleek lastiger te beantwoorden, omdat vergelijkbare CBS-gegevens ontbraken, maar gelukkig was er in 1971 nog wel een volkstelling. Met behulp van die volkstelling hebben we het opleidingsniveau per gemeente bepaald. De categorieën semi-hoger (hbo en kandidaatsexamen) en hoger (beroepsonderwijs volgend op hbo en doctoraal) uit de volkstelling zijn door ons samengevoegd tot de categorie hogeropgeleiden. Het resultaat is in Figuur 6 te zien. Tussen het percentage hogeropgeleiden en het percentage D66-stemmen bestond in 1971 een positief verband. Er zijn echter veel extremen en het verband is zwakker dan in 2017. Zo scoren de gemeenten met meer dan 15 procent hogeropgeleiden vaker onder dan boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 6: Het verband tussen het percentage hogeropgeleiden in 1971 en steun voor D66 in datzelfde jaar

Nu constateerden we al eerder dat de uitslagen van 1971 en 1972 wat afwijken van 1967 en latere jaren, dus wellicht is dit zwakke verband een uitzondering. We hebben daarom de opleidingsgegevens uit 1971 ook vergeleken met de uitslagen van 1967 en 1977 door de cijfers om te rekenen naar de gemeentelijke indeling van die jaren. Daaruit wordt bevestigd dat er wellicht in 1971 en 1972 iets bijzonders aan de hand was. De correlatie tussen de aanhang van D66 en opleiding in de (geaggregeerde) gemeenten was namelijk zowel in 1967 (0,66) als in 1977 (0,60) sterker dan in 1971 (0,44). In 1971 lijkt in een aantal gemeenten, waaronder het al eerdergenoemde Eijgelshoven en het nabijgelegen Ubach over Worms, maar ook in bijvoorbeeld Nieuwenhagen, de steun voor D66 groter te zijn geweest dan we louter op basis van het percentage hogeropgeleiden zouden verwachten.

Dit is al de tweede keer dat we de verkiezingen van begin jaren zeventig tegenkomen. Het lijkt erop dat die verkiezingen wat betreft D66 wat afwijken van het latere patroon. Wat zou hier aan de hand geweest kunnen zijn? Allereerst was de steun voor D66 in dat jaar niet uitzonderlijk hoog, waardoor kleine verschillen al snel veel invloed hebben, maar dat was in andere jaren ook zo. Verder was de opkomstplicht net afgeschaft, maar dat gold voor alle

gemeenten en omdat de samenhang in de uitslag tussen 1967 en 1977 best sterk is, kan ook dat geen verklaring zijn. Ook waren er in 1971 zowel wat betreft opleiding als wat betreft steun voor D66 een paar stevige *outliers* (gemeenten met relatief veel hogeropgeleiden of een uitzonderlijk hoge steun voor D66), maar dat waren er te weinig om te verklaren waarom het verband tussen opleiding en D66 stem in die jaren zo zwak was. Bovendien speelden die opleidingsverschillen in 1967 en 1977 ook.

Het lijkt er eerder op dat we de verklaring moeten zoeken in een (achteraf gezien tijdelijke) toename van steun voor D66 in een aantal gemeenten die helemaal niet gekenmerkt werden door een groot aantal hogeropgeleiden: gemeenten als Spijkenisse, Nieuwenhagen, Zwartewaal en de eerder genoemde Eijgelshoven en Ubach over Worms. Maar het is lastig in die gemeenten een algemeen patroon te ontdekken. In die laatste twee gemeenten verliest bijvoorbeeld de KVP fors en zou het kunnen gaan om overlopers van die partij naar D66. Ook in plaatsen als Nieuwenhagen en Gennep valt niet uit te sluiten dat het gaat om ontzuilde KVP-kiezers die een (tijdelijk) onderkomen vonden bij D66. Maar in Purmerend en Spijkenisse, waar ook veel op D66 werd gestemd en waar toen niet uitzonderlijk veel hogeropgeleiden woonden, was de achteruitgang van de KVP helemaal niet sterk in die jaren en in ieder geval niet groot genoeg om de relatief grote aanhang van D66 te verklaren. Verder ligt een verband met eventueel overgelopen PvdA-stemmers niet direct voor de hand omdat de PvdA juist won in enkele van de genoemde gemeenten. Kortom, dit behoeft nader onderzoek: waren de verkiezingen van 1971 en 1972 inderdaad afwijkend voor D66? En hoe valt die uitzondering dan te verklaren?

De Figuren 5 en 6 doen vermoeden dat het verband tussen opleiding en het stemmen op D66 de afgelopen decennia sterker is geworden. Hoewel het verband in 1971 in negatieve zin afwijkt van het verband in 1967 en 1977, is het toch in 2017 beduidend sterker (hoewel anders gemeten en daardoor niet een-op-een vergelijkbaar) dan eind jaren zestig en begin jaren zeventig.

Het toenemende belang van opleiding is mogelijk onder meer het gevolg van het feit dat D66 in de loop van de tijd steeds meer een partij is geworden van onderwijs, van progressieve ethische standpunten zoals rond euthanasie en kosmopolitische opvattingen inzake onderwerpen als immigratie en Europese eenwording. Daarmee profileerde de partij zich breder dan in de verkiezingen van 1967 en kort daarna, toen onvrede over het bestaande politieke bestel centraal stond. De oprichters constateerden een gebrek aan zeggenschap van de burgers en streefden een radicale democratisering na van de samenleving en het politieke

stelsel.¹⁰ De verschuiving van een van oorsprong staatkundige vernieuwingsbeweging naar een progressieve vrijzinnige en kosmopolitische partij kan wellicht een verklaring zijn waarom het belang van opleiding voor het geografische patroon toegenomen is. Enerzijds sloten de waarden die D66 steeds meer uitdroeg, goed aan bij de waarden van veel hoogopgeleiden en anderzijds nam het aantal hoogopgeleiden na 1971 zeer sterk toe.

Leeftijd en religie

Uit kiezersonderzoek naar de aanhang van D66 lijkt naast opleidingsniveau ook leeftijd een rol te spelen. Om te bezien of dit ook de geografische spreiding van de D66-stem kan verklaren, hebben we bekeken of in 2021 de aanhang van D66 samenhangt met het percentage jongeren tussen twintig en 25. En dat blijkt inderdaad het geval. Maar het lijkt dan toch vooral weer te gaan om hogeropgeleide jongeren. Het verband wordt namelijk in belangrijke mate bepaald door een handvol gemeenten waar relatief heel veel jongeren wonen en dat zijn precies de gemeenten die we al eerder tegenkwamen, zoals Utrecht, Nijmegen en Leiden. De verschillen tussen de overige gemeenten zijn veel kleiner en daarom leveren die geen bijdrage aan het verklaren van de geografische verdeling van de D66-stem. Een uitzondering in dit opzicht is Urk. Daar is het percentage jongeren ten opzichte van andere gemeenten vrij hoog, terwijl D66 daar vrijwel geen voet aan de grond krijgt. Maar dat is dan ook een gemeente met relatief weinig hogeropgeleiden.

Die laatste gemeente wijst ook nog op een tweede factor die kan helpen de regionale spreiding van de D66-stem te verklaren: religie. Mede door de eerdergenoemde progressieve standpunten op het gebied van de openstelling van het burgerlijk huwelijk en het verruimen van mogelijkheden tot euthanasie verdraagt het stemmen op D66 zich zeker voor orthodox-protestanten moeilijk met hun levensovertuiging. Ook dat zien we terug in de geografische spreiding van de D66-stem. Zeker als meer dan 15 procent van de inwoners in een bepaalde gemeente ten minste een keer per maand naar de kerk gaat of als het percentage gereformeerden groter wordt dan 10 procent, komt het percentage D66-kiezers in 2021 niet meer uit boven het gemiddelde.

Conclusie

¹⁰ Van der Land, pp. 23, 32.

D66 bestormde het politieke toneel met het doel het politieke stelsel te democratiseren en het verouderde partijstelsel op te blazen. De partij richtte zich niet op bepaalde sociale of religieuze groepen, maar op individuele burgers die politieke verandering wensten. Het is wellicht dit algemene appèl aan politieke onvrede dat ervoor zorgde dat de partij geografisch relatief weinig spreiding kende. De Democraten haalden wel meer stemmen in de grote steden, in universiteitsgemeenten en in forensengemeenten dan in plattelandsgemeenten, maar de verschillen lijken per saldo niet zo groot als bij andere partijen. Geografisch gezien was D66 niet belast met het verleden. Hoezeer er iets te zeggen valt voor een inhoudelijke continuïteit met de VDB, geografisch ontbrak die totaal. D66 ging geografisch niet verder waar de VDB was opgehouden. Als de nog levende VDB'ers nog in dezelfde gemeente woonden als in 1937, was D66 vermoedelijk geen feest van herkenning en als dat gevoel er wel was, dan was het in ieder geval geen reden over te stappen.

D66 spreekt tegenwoordig vooral hoogopgeleide kiezers aan. De partij doet het dan ook vooral goed in gemeenten met veel hoogopgeleide inwoners. Dat verband bestond ook al in 1971, maar het was minder sterk en er waren veel meer gemeenten die sterk afweken. De veranderingen die in het geografisch patroon sinds 1967 optraden, zijn dan ook waarschijnlijk ten minste deels toe te schrijven aan het toenemend belang van het opleidingsniveau bij het stemmen op D66.